

кументација. Да је Костић проучио сељаке индустриске раднике у једном крају или индустриском центру или највише у једној народној републици, или да је третирао само процес прелажења сељака у сељаке индустриске раднике и њихов развој или само њихову економику или надградњу, он би несумњиво више дао, боље уочио и обрадио проблеме. Овако, он је овом, иначе деликатном, проблему нанео више штете него користи, нестручне читаоце скренуо с праве проблематике, а у научном погледу није дао ни проблематику, нити пак закључке из којих би се виделе законитости овог троструког проблема, што је поред осталог и последица метафизичког метода обраде овог порблема.

Божидар Милић-Криводољанин

ДР МИРЧЕТА БУРОВИЋ: ТРГОВАЧКИ КАПИТАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Цетиње, 1958. Издање Историског института НР Црне Горе

Привредна историја Црне Горе нема своје историографије. Томе су крива углавном два разлога: старији историчари нијесу сматрали привредну историју историјом, а млађи су сматрали да је црногорска привреда била неразвијена и примитивна па се о њој нема шта писати.

Др Мирчета Буровић није пошао ни једним ни другим путем. И он констатује да је црногорска привреда заостала и примитивна, али она је и као таква вршила утицај на друштвени развитак.

Буровић је први дао једну обухватну анализу основа развитака црногорске привреде до појаве банковног капитала, осврћући се и на њене специфичности. Тај рад је јавио као докторску дисертацију на Економском факултету Београдског универзитета, коју је одбранио 1 јула 1956 године.

У свом опширнијем уводу Буровић је дао анализу друштвено-економских услова у првој половини XIX вијека, обрадивши основне гране производње: сточарство, пољопривреду и занатство, уз осврт на робно-новчане односе. Обрадио је унутрашње тржиште и формирање пазара, а затим остале услове који су утицали на формирање трговачког капитала: трговину с иностранством. Појавом, иако минијатурног, трговачког капитала почиње процес диференцијације црногорског друштва и формирање главарско-трговачког слоја. Друштвено-економски односи у то вријеме, закључује аутор, развијали су се на бази слободне приватне својине, и они су условили развитак капиталистичког начина производње. Писац побија нека мишљења, напр. Ферда Чулиновића, да је

у Црној Гори у то вријеме био основни облик власништва колективна својина племена, братства и „куће“.

Главни дио студије Ђуровић је подијелио на три дијела: Развитак трговачког капитала у Црној Гори до Берлинског конгреса, Доминација трговачког капитала и његов утицај на друштвено-економске односе у Црној Гори и Улога трговачког капитала у развоју капиталистичке привреде у Црној Гори.

Цетињска митрополија као политички претставник оних снага које су трговале у земљи, а нарочито са иностранством, нужно је била на челу борбе за ослобођење од Турака, констатује аутор. Власт у Црној Гори није била теократска. Црногорске владике и главарски слој који се издвајао нужно су постављали као свој задатак стварање централних органа власти и прерастање те власти у пуну свјетовну. Тако је дошло и до стварања апсолутне монархије под књазом Данилом Петровићем 1851, чији долазак претставља завршну фазу формирања црногорске државе. Данилов законик од 1855 године помогао је даљи развитак Црне Горе и њене трговине, излази из анализе аутора ове студије.

То што је започео Данило, књаз Никола је продужио. Његова реформа 1868 и даље увођење нове државне организације диже Црну Гору на виши степен развитака и условљава активацију црногорске привреде, разграђивање трговачког капитала и појачану активност средњих трговачких слојева. У том периоду трговачки капитал углавном се развија уз помоћ државе. Најчешћа форма капиталистичког удруживања је ортаклук. Јављају се и акционарска друштва (за грађење једне гостионице 1863). Реформе и стабилизација стања у земљи повољно су дјеловали на јачање увоза и извоза. Држава је увелико помогла развитаку спољне трговине, а нарочито с Аустријом. Потребне трговине су условиле план о изградњи колског пута Котор—Цетиње. Писац је у једном поглављу посебно обрадио развитаку трговачког капитала до 1878 године и његову повезаност са зеленашким капиталом. Ова повезаност је била условљена начином ондашње акумулације капитала. Форме циркулације трговачког и зеленашког капитала су се развијале кроз „Заложницу црногорску“ (основао је 1864 године војвода Мирко), вађевину и вересију.

У другом дијелу аутор опширно излаже и анализира друштвено-економску ситуацију насталу после Берлинског конгреса 1878 године, када је Црна Гора добила знатна територијална проширења. Прије 1878 Црна Гора је имала 4.400 км² а после Берлинског конгреса њена територија је заузимала 9.000 км² површине. Новодобитни крајеви су били много плоднији и прометнији, па је то утицало на измјену карактера привреде ондашње Црне Горе. С обзиром на ту чињеницу земљорадња је добила првенство над сточарством. Ослобођење Никшића, Подгорице са Зетом, Колашина, Спужа, Бара и Улциња имало је и социјални карактер. На тим територијама, гдје су владали Турци, укинута су

чивчиски односи и сељаци су постали власници земље. Новоослобођени градови су имали прилично развијено занатство и трговину. Они су били важни трговачки и саобраћајни центри. Све је то унијело нову живост у развој црногорске привреде, а нарочито трговинс. У том периоду главни трговачки центри повезују се колским путевима а активизира се и поморски саобраћај. Тада почиње да се више увози индустријска роба, а и на самом тлу Црне Горе јављају се индустријска предузећа (фабрика сапуна у Бару 1888 и 1902; парни млин на Цетињу 1903 и 1905; парни млин у Улцињу и Грахову 1903; фабрика тјестенина у Подгорици 1904 итд.). Као најважнија индустријска предузећа крајем прошлог и почетком овог вијека у Црној Гори треба забиљежити неколико штампарија у главним градовима, пивару „Оногшт“ 1896 и „Требјесу“ 1910 у Никшићу, Монопол дувана у Подгорици 1903, електрично предузеће на Цетињу 1910 и транспортно предузеће Барско друштво 1906.

Анализирајући друштвену стварност писац посебно говори о уздизању главарског слоја помоћу државе, послје 1878 године. Главари су, констатује писац, били грамзиви на земљу. Велики дио главара бавио се трговином и зеленашењем и на тај начин се богатио. Привредна, нарочито трговачка, дјелатност главара почивала је на привилегијама од стране државе.

У овом периоду се знатно проширује трговачка мрежа. Према једној статистици коју наводи аутор, до 1892 године у Црној Гори има 179 иностраних и 526 домаћих трговачких радња. Странци су углавном били Арбанаси. Трговачке радње су биле ситног карактера. То је трговачкој мрежи давало несталан карактер. Трговачки капитал је продирао и на село, нарочито преко мреже сеских ханова.

У овом периоду унутрашње тржиште је неуједначено. Пону да је била већа од потражње.

У трећем дијелу студије писац расправља о улози трговачког капитала у развоју капиталистичке привреде у Црној Гори. Он констатује да је у првој деценији XX вијека у Црној Гори „прилично активан банковни капитал“. Од 1901 до 1912 основано је у Црној Гори шест банака. Банке су биле потребне трговцима и новооснованим предузећима. Оне су имале да црногорску трговину подигну на виши степен. Зеленашки капитал је сметао даљем развоју црногорске трговине. Против њега је било јавног негодовања. Банке су олакшале развој трговачког капитала и утицале на сузбијање зеленашког капитала.

Трговачки капитал је помогао и развој индустријског капитала. Појавом банака индустрија је такође добила услове за бољи развој, али банке нијесу могле осигурати кредите за веће подухвате трговачким и индустријским предузећима. Ту ситуацију су искористила инострана предузећа која су почела да се инфилтрирају у црногорску привреду. Крајем XIX вијека јавља се

енглеско трговачко друштво „Англо-монтенегрин“, које послје неколике године престаје да ради. На његово мјесто, са много ширим замахом, јавља се италијански капитал који узима концесију фабрике дувана, а затим изградњу барске луке, жељезнице Бар—Вир и пловидбу по Скадарском Језеру. У вези с тим писац каже: „Италијански капитал је донекле имао и негативних последица на црногорску привреду, нарочито у оним областима гдје је господарио (производња дувана), али је у цјелини ипак допринио развиту производних снага Црне Горе“ (стр. 240).

Црна Гора се послје Берлинског конгреса развила у савремену државу. Њене дипломатске и конзуларне везе са низом европских држава утицале су и на њену привреду. Оне су помогле развиту капиталистичке привреде у њој, нарочито унапређујући њену спољну трговину.

Ђуровић је у овој студији, која је прва ове врсте у црногорској историографији, исцрпно изнио развитак зеленашког и трговачког капитала у Црној Гори и њихов утицај на развитак црногорског друштва, затим почетке индустриског и банковног капитала у почетку XX вијека. Ова студија је крцата грађом која је озбиљно проанализирана и резимирана у научним закључцима. Аутор је овом студијом дао озбиљан допринос историској науци и сваком истраживачу историје Црне Горе олакшао праћење развитака низа проблема, који се до данас у овој форми нијесу постављали. С те стране Ђуровић има част да у нашој историографији први повуче једну значајну бразду дајући основе за проучавање привредне историје Црне Горе.

Но и поред реченог, не умањујући значај ове студије, у њој је писац додирнуо и неке проблеме који нијесу ријешени, или који су и даље остали спорни. Основно питање које остаје неријешено јесте карактер својине у Црној Гори. Да ли је својина била приватна или колективна? Не би се могло категорички тврдити да је у Црној Гори својина била индивидуална, како аутор тврди. Др Фердо Чулиновић у својој „Државноправној историји југославенских земаља XIX и XX вијека“ (књ. II, Загреб, 1954, стр. 104), са којим Ђуровић полемише у својој студији (стр. 33), није случајно дошао до закључка да је основни облик власништва у Црној Гори био „друштвено власништво над средствима за производњу, и то власништво племена, братства и „куће“...“ До таквог закључка су знатно раније дошли многи истакнути правници и социолози, међу којима најистакнутије мјесто заузима др Валтазар Богишић.

Својина у Црној Гори иде од кућне заједнице, преко братства ка племену. Код кућне заједнице својина је најкомплетнија. Из имовине кућне заједнице се као приватна својина издваја само особина. Продирањем новчано-робних односа и развитуком трговине кућна заједница се дјелимично нагриза, али она и даље остаје као лице у правном саобраћају. Она се јавља у трговачким

односима као лице, преко својег старјешине, који је пуномоћник куће, а не њен господар. Према томе Чулиновић је имао право на један закључак какав смо горе цитирали. Значи, друштвено властито средство средстава за производњу, а то у највише случајева значи средство за производњу куће, затим братстава и племена, па на посљедњем мјесту индивидуална својина, чине основу на којој се темељи друштвени развитак Црне Горе у XIX вијеку.

Не мислимо улазити у анализу колико би Законик књаза Данила помогао друштвени развитак Црне Горе да је у цјелини примјењиван, али морамо констатовати да је анкета коју је спровео Валтазар Божишић код најистакнутијих сенатора који су требали да га примјењују (Јоле Пилетић, Ђуро Матановић) показала да Црногорци, па чак и Сенат, нијесу примјењивали његове прописе ни док је Данило био жив. У животу су остала само неколика члана.

Један од основних разлога отпора примјени Даниловог законика је што је покушао да укине кућну заједницу. И показало се да се ниједна од одредаба које су ишле на то да се укине кућна заједница није оживотворила. Према томе, нема много сврхе овом закону давати више важности него што је он у пракси имао.

Расправљајући о формирању главарског слоја писац истиче да је трговина била значајан фактор у процесу диференцијације црногорског друштва. Она је била, каже писац, полуга „помоћу које су се уздизали поједини Црногорци и главари.“ На тај начин је дошло до формирања главарскотрговачког слоја у Црној Гори (стр. 28).

Према нашем мишљењу коријени црногорског главарства не леже у стицању имовине и капитала. То не значи да неки главари нијесу трговали и богатали се. Било их је који су били богатији од читавих села, па и племена, али то није била општа карактеристика главарског слоја. Било је главара који су били сиромашни и који се, сем по угледу, нијесу разликовали од других сиромашних сељака који су из Пипера ишли по жито у Будву, из Куча у Пећ или из Катунске Нахије у Котор. Било је главара чије су жене радиле на надницу у другим племенима — на сијену и другим радовима. Црногорско главарство је у већини настајало у борби против Турака. Оно није имало коријена у феудалном устројству друштва. Проучавање црногорског главарства је прилично сложен проблем. Оно изискује дубље проучавање развика црногорских племена и племенског уређења.

У вези са горњим питањем стоји и питање формирања централне власти. Није још ријешено питање односа црногорских племена према централној државној власти. Писац поуздано констатује: „Централна власт се развијала насупрот племенским органима власти“ (стр. 33). Међутим, у црногорском друштву постоје установе племенски збор и општецрногорски збор. Племенским руководе племенски главари а општецрногорским обично владика

или гувернадур. Поред ових институција за народно управљање, постоји једна међуплеменска и међународна институција која вуче коријене из старог словенског права, која се зове *с т а н а к*. Ако два племена утврде на станку уговор о умиру, диоби комуна и сл., оба племена се обавезују на поштовање те одлуке по уобичајеном правилу „*правда држи земљу и градове, а поштена ријеч витезове*“. Ако неко у племену није вољан да поштује уговор закључен на међуплеменском станку, племе доноси одлуку да таквог појединца или братство *л и ч и*, тј. одвоји и стави *ван заштите*. Било је и племена која се нијесу покоравала одлукама општецрногорског збора. Она су давала отпор, али ти отпори нијесу били правила него изузеци. Обично су племенски главари учествовали у доношењу одлука општецрногорског збора. У Црној Гори су познати и савези племена који се формирају за рјешавање одређеног питања. Међутим, општецрногорски збор није ништа друго до стална установа савеза племена која ради преко збора главара. Општецрногорски збор је нужно водио у јачање централне власти и државних органа. Није сваки отпор појединца, братства или племена заснован на класној борби црногорског друштва. Може ту да буде личних разлога, може пропаганде непријатеља, међусобног ривалства и сл. Било је главара који нијесу били сиромашни, а били су угледни, који су емигрирали, и повукли за собом по извјестан број племеника, не на неком политичком питању него на питању личних сукоба и неспоразума. Било је такође главара који су емигрирали на питању крвне освете због жена, па их је, касније, непријатељ несвјесно користио за сврхе своје политике. Поред тога, ниједна емиграција код скадарског паше није прогресивна. Али у свим тим увријеђеним племенима *о*стајала је већина племеника са својим изабраним племеницима, која је помагала централну власт концентрисану око *цетињског* владике:

Можда се ми са аутором не разилазимо много. Ради се о томе са којег гледишта посматрамо централну власт и отпор појединих група и појединаца у племену. Но без обзира на то, ово питање још треба продубљивати и расвјетљавати улажењем у анализу развитка црногорског племена и његовог уређења. Све то не значи да отступамо од материјалистичко-дијалектичке методе проучавања историје Црне Горе. Напротив, ми смо за њу, али сматрамо да је развој црногорског друштва специфичан, па је на истраживачу да поред уочавања тих специфичности, појава које су под одређеним условима добиле физиономију која није класична, објасни поменутом методом зашто су се баш такве формирале.

С обзиром на истакнуто, и развитак црногорске привреде треба посматрати опрезније него развитак привреде друге земље која се развијала углавном према класичном путу друштвених формација. Ми се не бисмо сложили са констатацијом писца, од-

носно његовом могућном претпоставком, да је Црногорско повлашћено паробродско друштво, основано 1887 године, пропало због тога што су цијене акцијама биле неприступачне, што Црногорци нијесу били расположени за овакве послове, што је Друштво ишло за тим да окупи „горње“ слојеве друштва а не да створи једну привредну установу итд. (стр. 113). Сматрамо да је Друштво пропало усљед тога што није могло ни издалека конкурисати аустриском Лојду и другим великим паробродским друштвима која су држала поморски саобраћај не само на Јадрану него и у Средоземљу.

На крају бисмо дали још једну напомену у погледу коришћења архивске грађе. Ђуровић је у овој студији употријебио разноврстан и богат архивски материјал, на основу којег је вршио реконструкције појединих посједа, нарочито главарских. Тако је користио обиље материјала према књигама дација, које су вођене на име а не на кућну заједницу. Та чињеница је важна због тога шта није иста ствар ако појединац има сто рала земље или ако то има кућна заједница која броји до десет, па и више чланова. Поред тога, потребно је направити мало оградe и у продуктивности појединих земаља: да ли су оне обрадиве, да ли су се обрађивале, колики су били приходи са њих и да ли су и у којој мјери ти приходи капиталисани. Наравно да је то скоро немогућно извести и реконструисати, али зато се треба оградити.

Но изложене примједбе ниуколико не умањују значај ове озбиљне студије, коју у даљем проучавању привредне историје Црне Горе неће моћи мимоићи ниједан озбиљан научни радник. Ђуровић је овим замашним радом учинио озбиљну услугу онима који се баве проучавањем историје Црне Горе и тиме дао видан допринос науци. У његовом плану је још неколико студија из ове проблематике, које ће унијети још више свјетлости у нашу необрађену привредну историју.

Др Нико С. Мартиновић

**ДР ХАМДИЈА КАПИЦИЋ: ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1882
ГОДИНЕ, САРАЈЕВО 1958**

Херцеговачки устанак 1882 године врло је интересантно поглавље наше новије историје. Таквим га чини сложеност услова из којих је избио, друштвено поријекло његових учесника, организовање његовог покретања и ширења, став заинтересованих држава према њему и посљедице које је он имао у каснијој историји Босне и Херцеговине за пуних тридесет година. Тачно је да је овај, уствари покрет сељака, врло комплексан проблем за историчара и да га није било могућно схватити како треба без доброг по-